

SÜNNÎ-ŞİÎ TEFSİR GELENEĞİNDE HZ. PEYGAMBER'İN ÜMMİLİĞİ ÜZERİNE

Sabuhi SHAHAVATOV*

ÖZ

Hiz. Peygamber'in Kur'an'da "ümmî peygamber" olarak nitelendirilmesi tefsir geleneğinde farklı şekillerde tefsir edilmiş, bu çerçevede Kur'an'da diğer bağlamlarda kullanılan "ümmî" kavramı da değişik yorumlara konu olmuştur. Bu yazı söz konusu kavramın Şii tefsir edebiyatı içerisinde nasıl anlaşılmış olduğunu izlemenin yanı sıra bu geleneğin Sünni gelenekten ayrıştığı noktalara dikkatli bir şekilde işaret edebilmek için bazı değerlendirmeler yapmayı hedeflemektedir. Ümmî kavramının genel portresini çizmenin de bu bağlamda yerinde olacağı açıktır. Şia'nın "ümmî" kavramı üzerinden giriştiği tartışmalar bu kavramın etimolojik ve terminolojik çerçevede ima ettiği/ilişkili olduğu anlam alanı (semantik küme) ile doğal olarak irtibatlıdır. Ayrıca bu kavrama yüklenen anlamın Şîi literatürde nasıl bir değişim geçirdiğini ortaya koymak için sadece tefsir külliyatı ile yetinmeyip farklı alanlarda telif edilen (özellikle de kelam ve fıkıh alanında) eserlere de başvurmak gerekecektir. Aynı durum diğer teolojik ya da fikhî mezhepler/eğilimler için de söz konusu olmakla beraber, bu yazı ilgili konuyu sadece Şia çerçevesinde betimlemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda bu yazı, daha kapsamlı çalışmalar için bir tür giriş/başlangıç noktası oluşturmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şia, Ümmî, Mekkeli, Vahiy.

THE ISSUE OF THE ILLITERACY OF PROPHET IN THE SUNNI- SHIITE TAFSIR TRADITION

ABSTRACT

The mention of the Prophet Muhammad as "ummî/illiterate" in the Qur'an has been interpreted in different ways in the Islamic exegetical tradition. In the same framework, some words and concepts derived from the same root and used in other contexts in the Qur'an were interpreted in different ways. In this study, I will examine how the concept in question is handled in the Shiite exegetical tradition, compare their views with those of Sunni colleagues, and also address contemporary studies on the subject. In this context, it is clear that it would be

* Dr., e-mail: sabuhi1985@gmail.com, ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0002-9739-7096>.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 15/03/2020

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 24/04/2020

appropriate to draw the general portrait of the concept of “illiteracy.” The discussions of Shia on the concept of “ummi” are naturally related to the meaning field (semantic cluster) that this concept implies/relates within the etymological and terminological framework. Besides, to reveal how the meaning attributed to this concept has changed in the Shiite literature over the centuries, it is necessary to apply to the works belonging to other fields, especially fiqh and theology in addition to tafsir literature/works. Although this is valid for the other theological or fiqh sects, this article aims to describe the issue within the framework of Shia. In this context, it aims to become a kind of entry/starting point for the more extensive studies.

Keywords: Tafsir/Exegesis, Shia, Ummī/Illiterate, Meccan, Revelation.

Giriş

Kur'an'ın Hz. Peygamber'i “ümmî” olarak niteleyen ifadesi (*ennebiyyü'l-ümmiyyü*) ve bu kökten türeyen benzer bazı ifadeler tefsir literatüründe farklı yorumlara kapı açmıştır. Bu yorumların en azından bir kısmı metnin (Kur'an'ın) konuyla ilgili olarak atıf yaptığı kelime ve kavramların dilbilimsel analizi ile sınırlı olmayıp daha derin yapı ve bağlantıları da ima etmektedir. Bu yazı söz konusu yorum ve bağlantıların özellikle Şii tefsir geleneğindeki izini sürmeyi amaçlamaktadır. Bunu yapabilmek için, diğer deyişle Şii tefsir geleneğinde ilgili kavramsal çerçevenin yorumu konusunda nasıl bir yol izlendiğini değerlendirmek için, öncelikle “ümmî” kelimesinin kavramsal ve teorik çerçevesinin çizilmesi gerekmektedir. Çünkü teorik ve kavramsal çerçevenin çizilmesi salt belirli bir düşünce yapısının ortak görüşlerini anlamak için değil, aynı zamanda bu düşünce yapısı içerisindeki temel doktrinleri/inanç esaslarını anlamak ve sağlıklı değerlendirmeler yapmak için de önemlidir. Diğer bir ifadeyle, Şia'nın “ümmî” kavramı üzerinden giriştiği tartışmalar bu kavramın etimolojik ve terminolojik çerçevede ima ettiği/ilişkili olduğu anlam alanı (semantik küme) ile doğal olarak irtibatlıdır. Aynı durum diğer teolojik ya da fikhî mezhepler/eğilimler için de söz konusu olmakla beraber, bu yazı ilgili konuyu sadece Şia çerçevesinde betimlemeyi hedeflemektedir.

1. İştikâk ve Istılah Açısından “Ümmî” Kavramı

“Okuma yazma bilmeyen, tahsil görmemiş; az konuşan, konuşurken hata yapan kimse”¹ vb. şeklinde izah edilen ümmî kelimesinin etimolojisi ile ilgili olarak üç farklı ihtimalden söz edilmektedir. Birincisine göre bu kelime “kastetmek” anlamındaki “emm” kökünden türemiştir. Ezherî'nin (öl. 370/980) kaydına göre elif ve mîm harflerinden türeyen, aslı elif ve mîm maddelerinden teşekkül eden bütün kelimelerde *kat etmek, yönelmek* anlamı bulunmaktadır.² İbn Fâris (öl. 395/1004) elif ve mîm maddelerinin oluşturduğu kökün dört ana anlam grubuna işaret ettiğini; bunların *asıl, merci, cemaat* ve *din* olduğunu, bunun ardından aynı maddelerden ikincil olarak boy-bos (endam/el-kāme), vakit (el-hîyn) ve yönelme (el-kasd) anlamlarına geldiğini kaydeder.³ İkincisine göre bu kelime “anne” anlamına gelen “ümm” kökünden türemiştir. Bu durumda kelime, “annesinden doğduğu gibi, tabiatı bozulmamış, sonradan okuma yazma öğrenmemiş” anlamına gelmektedir.⁴ Üçüncü görüşe göre “topluluk, millet” gibi anlamları kendi muhtevasında barındıran “ümme” kelimesinden türemiştir.⁵ Bu durumda “ümmî”, bağlı bulunduğu topluluğa mensup, onların özelliklerini taşıyan, bilgi ve becerilerini bu çerçevede kazanmış kimse anlamına gelir. Zeccâc (öl. 311/923) kelimenin “Arap milletin özelliklerini taşıyan kimse” anlamına geldiğini kaydeder.⁶ Dilcilere göre kelimenin bu anlamının gerisinde nüzul dönemi Arap toplumunun genelde okuma yazma bilmeyenlerden teşekkül etmiş olması yer alır.

¹ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, “Umm”, *Tebzîbu'l-luğa*, thk. İbrahim el-Ebyarî, 17 cilt (Kâhire: ed-Daru'l-Misriyye, 1384/1964), 15: 636-637; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, “Umm”, *Lisânu'l-arab*, thk. Muhammed Abdulvehhab, 18 cilt (Beyrut: Daru'l-ihyâi't-turâsi'l-arabî, 1417/1997), 1: 214-221

² Ezherî, “Ümm”, 15: 635

³ Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, “Umm” *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 6 cilt (Beyrût, ts.), 1: 21.

⁴ Ezherî, “Umm”, 15: 635-637

⁵ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağib el-İsfahanî, “Umm”, *Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil, (Beyrût, 1426/2005), 33.

⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhu*, thk. 'Abdulcelil 'Abduh Şelebî (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1408/1988), 1: 159.

Ümmî kelimesi bir kavram olarak Kur'an'da el-A'râf 7/157-158. âyetlerinde tekil ve Hz. Peygamber'in sıfatı olarak, el-Bakara 2/78. âyetinde "Yahudiler" anlamında, Âl-i İmrân 3/20, el-Cum'a 62/2 âyetlerinde ise "Araplar" anlamında kullanılır. Hadislerde "yazı yazmayı bilmeyen, tahsil görmemiş kimse"⁷ anlamında geçer. Bunlardan birinde Hz. Peygamber, "Biz ümmî bir topluluğuz, yazı yazmayız ve hesap yapmayız." demiştir.⁸

2. Sünnî Müfessirlere Göre Ümmî Kavramının Yorumu

Sünnî müfessirler Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmediği konusunda neredeyse hemfikirdirler. Bu yüzden en-nebiyyü'l-ümmî ifadesini ağırlıklı olarak "okuma-yazma bilmeyen peygamber" şeklinde anlamışlardır. el-A'raf 7/157-158'de "ümmî peygamber" (*en-nebiyyü'l-ümmî*) ifadeleri ağırlıklı olarak benimsenen ilk yorum çerçevesinde tefsir edilmiştir. Ebu Ubeyde (öl. 210/825) el-A'raf 7/157-158'deki "ümmî peygamber" ifadesini "okuma-yazma bilmeyen peygamber" şeklinde izah ederken⁹ Mâturîdî bu yorumu el-Ankebût 29/48 ayeti ile destekler. Ona göre bu son ayetteki "*Sen bundan önce ne kitap okurdun ne de elinle yazardın.*" ifadesi Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmediğini gösterir.¹⁰ Fahreddin er-Râzî (öl. 604/1207) Zeccâc'a referansla, Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmemesinin bir mucize olduğunu söyler.¹¹ Aynı görüşü savunan Taberî (öl. 310/922) ümmî kelimesinin Ehl-i kitap olmayanlar anlamına geldiğini ifade eden bir İbn Abbas rivayeti nakletmekte ve bu rivayette verilen anlamın Arap dilindeki yaygın kullanıma tekabül etmediğini savunmaktadır. Ona göre kelimenin kökünde yer alan "ümm" kelimesi "ana" manasına gelir ve kadınlar erkeklere oranla daha az okur-yazar

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Camîu's-sabih*, thk. Takıyyüddin en-Nedvî (Beyrût. Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1432/2011), *Savm*, 13; Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac Muslim, *Sabih-i Muslim*, (Vaduz, Thesaurus Islamicus Foundation, 1421/2000), *Savm*, 15.

⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981), 11: 98.

⁹ Ma'mer b. el-Müsennâ Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuad Sezgin, (Kâhire, ts), 1: 90.

¹⁰ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 6: 80.

¹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 15: 25-26.

oldukları için okuma-yazma bilmeyen kimseye “anasından doğduğu gibi” anlamında “ümmî” denildiğini zikreder.¹²

Ancak doğrudan Hz. Peygamber'in ümmiliği ile ilgili olmasa da, ümmî (ya da ümm) kökünden türeyen farklı formlardaki kelimelerin Kur'an'da çeşitli bağlamlarda geçtiği de malumdur ve bu gibi durumlarda sünnî müfessirlerin yorumları çeşitlenebilmektedir. Kelimenin “okuma-yazma bilmeyen kimse” anlamındaki ana yorumu dışında, yukarıda zikrettiğimiz ayetler bağlamında bazen -ilk dönem müfessirlerinden itibaren gelişen tefsir literatürü içerisinde- değişik türden yorumlara da rastlamak mümkündür. Nitekim Taberî Âl-i İmran 3/75 âyetinde yer alan “ümmî” kelimesinin “müşrik Araplar” manasına geldiğini söylemektedir¹³ ki böylelikle el-Bakara 2/78'de İbn Abbâs'a atfettiği rivayete karşı çıkan müfessir bu ayette yaptığı yorum ile bir bakıma kendisiyle çelişiyor görünmektedir.¹⁴ Bu noktada soru, ümmî kelimesinin bu iki anlamı arasındaki söz konusu nüansın nereden kaynaklanıyor olduğudur. Âl-i İmran 3/75 âyetinde bu kelimeye “okuma-yazma bilmeyen kimse” anlamı vermek neredeyse imkânsız görünmektedir. Dolayısıyla bu farkın, bu âyetin yorumu çerçevesinde ortaya çıktığını düşünmek mümkündür. Mâturîdî (öl. 333/944) el-Bakara 2/78'de geçen “*ümmiyyûn*” ifadesinin yazmayı ya da yazılmış bir metni okumayı bilmeyen kimse anlamına geldiğini ve ayette bu kelime ile “Yahudiler içinde kitabı okuyamayanlar”ın kast edildiğini zikrederken,¹⁵ Âl-i İmrân 3/75'de geçen “*ümmiyyûn*” ifadesini Yahudilerin kullandıklarını ve Arapların kutsal kitap sahibi olmayışlarını kastettiklerini, fakat Müslümanları kast etmelerinin de mümkün olduğunu zikreder.¹⁶ el-Cum'a 62/2 âyetinin tefsirinde ise o,

¹² Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*, thk. A. Turkî (Kâhire, 2001), 2: 152-154

¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5: 510-513

¹⁴ *Tenvîru'l-mikbâs*'ta el-Bakara 2/78 âyetindeki ümmî kelimesini “okuma-yazması iyi olmayan kimse” anlamına geldiği ifade edilir. Oysa söz konusu eserde Âl-i İmran 3/20 ve el-Cum'a 62/2 âyetinde yer alan “ümmî” kelimesi “Araplar” şeklinde tefsir edilmiş, el-A'raf 7/157'deki “ümmî peygamber” kelimesindeki “ümmî” nitelemesi konusunda ise hiçbir rivayet veya yorum mevcut değildir. bkz: Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*, (Beyrut, 1992), 14, 58, 65, 181, 595.

¹⁵ Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu ve diğ. (İstanbul, 2005-2011), 1: 164.

¹⁶ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2: 342-343.

ümmî kelimesinin okuma-yazma bilmeyen manasında kullanıldığını ve Hz. Peygamber'in ümmiliğinin onun peygamberliğine delil olduğunu zikretmiştir.¹⁷ Dolayısıyla onun Âl-i İmrân 3/20 âyetinde söylediği “ehl-i kitaptan maksat Yahudi ve Hristiyanlar, ümmîlerden maksat ise Araplardır” yorumu ile çelişki içinde olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸ Zemahşerî (öl. 538/1143) ise, el-Bakara 2/78 âyetinde geçen ümmî kelimesinin “yazmayı çok iyi bilmeyen, bu yüzden de Tevrat'ı inceleme ve onda yer alan bilgileri tahkik etme imkânına sahip olmayanlar” anlamına geldiğini ifade ederken, Âl-i İmrân 3/20 âyetinde aynı kelimenin “kitapları olmayan müşrik Araplar” anlamına geldiğini zikretmiştir.¹⁹ Fahreddin er-Râzî (öl. 604/1207) el-Bakara 2/78 âyetini yorumlarken, “ümmî” lafzının manası hakkında iki farklı görüş bulunduğunu söylemektedir. Bu görüşlerden birincisine göre ümmî ifadesinin anlamı “hiçbir semavî kitaba ve resule inanmayan”dır. İkinci görüşe göre ise kelime “okuma-yazma bilmeyen kimse” manasına gelir. Râzî'ye göre ayette Yahudiler kast edildiği için, *ümmiyyun* ifadesinin “okuma-yazma bilmeyenler” anlamına gelmesi daha muhtemeldir, çünkü Yahudilerin “Ehl-i kitap olmayanlar” diye nitelendirilmesi çelişkili olacaktır.²⁰ Ayrıca müfessir, Mekke'nin Ümmü'l-Kurâ olması ve kelimenin de Mekkeli anlamına geldiği görüşünü de zikretmiştir.²¹

Yukarıda zikri geçen ayetler ve onlara ilişkin müfessirlerin görüşlerinden yola çıkarak *ümmî* kavramının Sünnî tefsir literatüründe ağırlıklı olarak “okuma-yazma bilmeyen kimse” anlamında yorumlanmış olduğunu görmek mümkündür. Özellikle Mâturîdî ve Râzî gibi müfessirlerin kavramı bu biçimde yorumladığı göz önüne alındığında, ümmilik ile kast edilen şeyin “okuma-yazma bilmemek” olduğu açıktır. Batılı düşünürlere göre ise söz konusu kelimeyi bu anlama hamleden Müslüman ilim adamlarının amaçları “İslam vahyinin otantikliği” düşüncesini temellendirmektir. Onların bu konudaki görüşlerinin ele

¹⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 15: 150-151.

¹⁸ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2: 271.

¹⁹ Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakaiki garâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fî vucûhi't-te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rîfe, 1426/2005), 84.

²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3: 148-149.

²¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8: 113.

alınıp kısaca incelenmesi meselenin boyutlarının anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

3. Batılı Araştırmacıların Yorumları

Batılı araştırmacılar ümmî kavramının ilk kez Medine döneminde kullanıldığını ve İbrânîce'deki ümmet kelimesi ile aynı anlamı taşıdığını²² ve buradan hareketle “ilahi kaynaklı/vahyedilmiş kutsal bir kitabı olmayan, putperest kimse” gibi anlamlara hamledilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Onlardan bazılarına göre Hz. Peygamber iyi düzeyde bazılarına göre ise orta düzeyde “okuma-yazma” biliyordu. Onlara göre kelimenin “okuma-yazma bilmeme” anlam odağı çevresinde yorumlanmasının ardında İslam vahyinin otantikliği²³ düşüncesi yer alır. Diğer deyişle ümmî kavramını “okumaz-yazmaz” şeklinde yorumlamakla müslüman düşünürler Hz. Peygamber'in vahyi alırken daha önceki kutsal metinlerden ya da onları bilen kimselerden her hangi bir şekilde etkilenmemiş, vahyi doğrudan Allah'tan alarak insanlara ulaştırmış olduğunu kanıtlamak istemektedir. L. Caetani'ye göre Hz. Peygamber okuma-yazma bilmesine rağmen Kur'an'ı Allah'tan aldığı görüşüne insanları inandırmak için bunu onlardan saklamıştır.²⁴ Kasimirski ve Nallino da L. Caetani ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ayrıca Nallino ümmî kelimesinin Arap ümmetine işaret ettiğini ve bir milliyetçilik vurgusu içerdiğini ileri sürer.²⁵ Hz. Peygamber'in okuma-yazma bildiğini iddia eden bir diğer isim olan Frantz Buhl'a göre ümmî kelimesi “okuma-yazma bilmeyen” anlamının yanı sıra “dini literatürü bilmeyen” (önceki semavi kitapları bilmeyen) anlamına da gelir ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ı diğer kutsal kitaplardan nakletmediğini ifade eder.²⁶

Isaiah Goldfeld ve Horovitz Cum'a Sûresindeki “*ümmiyyûn*” ifadesini “paganlardan kendileri için gönderilen peygamber”²⁷ diye açıklar.

²² Isaiah Goldfeld, “The Illiterate Prophet (Nabî Ummî) An Inquiry into the Development of a Dogma in Islamic tradition” *Der İslam*, 57 (1980), 60.

²³ Sebastian Günther, Muhammed, “The Illiterate Prophet: An Islamic Creed in the Qur'ân and Qur'ânic Exegesis”, *Journal of Qur'anic Studies*, 4/1 (2002), 1-26.

²⁴ L. Caetani, *İslam Tarihi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın, (İstanbul, 1926), 9: 158-166.

²⁵ Akt. Abdurrahman Bedevî, *Difâ'un 'anî'l-Kur'ân şıdde müntequdîhi*, Arapçası: Kemal Câdullah, (ys, ts), 17.

²⁶ Bedevî, *Difâ'un*, 17.

²⁷ Goldfeld, “The Illiterate Prophet”, 60.

Böylece Horovitz, Yahudi olmayanları vasıflandırmak için kullanılan “dünya milletleri” ifadesine dikkat çekerek Hz. Muhammed’in kendisini Yahudilere “Yahudi olmayanlara gönderilmiş peygamber” şeklinde tanıttığını iddia eder. Watt, ümmî kelimesinin yer aldığı ayetlerde anlamın “ehl-i kitap olmayan toplumlar” olduğunu yani “ümmî peygamber” demekle kast olunanın “Yahudi olmayan peygamber” olduğunu söylemektedir.²⁸ A. Sprenger, A. J. Wensinck gibi şarkiyatçılar da *ümmî* ifadesinin “yabancı” (*gentilis*) manasına geldiği görüşünü savunur.²⁹ Sprenger ümmî kelimesinin “okuma bilen, fakat yazma bilmeyen kimse” anlamına geldiği şeklinde bir görüşü ayrıca Ca’fer-i Sadık’a atfeder.

Sebastian Günther *ümmiyyûn* kelimesinin Kur’an’daki kullanımlarının tek bir anlama hamledilmesinden daha ziyade kullanıldıkları farklı bağlamlara göre ele alınması gerektiğini iddia etmiştir. Buna göre kelimenin farklı bağlamlar içerisinde üç anlamı öne çıkmaktadır: a) pagan bir topluma (Araplar) ait olan, b) bir kutsal kitaba sahip olmayan- içinde yazılanları okuyamayan ve kitabı okuyamayan kimse- c) başkaları tarafından eğitim verilmemiş ve kendisine kitap öğretilmemiş. Bu üç anlam alanının Kur’an’da yer alan ilgili ayetlerde nasıl yorumlanacağı onun bağlamından yola çıkılarak semantik boyutlar içerisinde ele alınmalıdır. Yine Günther’e göre Kur’an’da yer alan ümmî, ummiyyûn ve ümmet kelimelerinin filolojik-tarihsel incelemeleri “ümmî” kelimesinin modern ve ağırlıklı olarak kabul gören “okuma yazma bilmeyen” yorumunu desteklememektedir. Genellikle ortaçağ Müslüman özellikle de bazı Hristiyan Arap kaynaklarında mevcut olan bu yorum 2/8 asırdan itibaren gelişmeye başladı ve özellikle apolojist teologlar tarafından daha ileri boyutlarda şekillendirildi. Kelimenin bu bağlamda anlaşılması Günther’e göre etnik kökene ve İslam Peygamberi’nin orijinalliğine/özgünlüğüne vurgu yapması sebebiyle İslam tarihinin anlaşılmasına³⁰ da katkı sağlayacaktır.

²⁸ Montgomery Watt, *Intodocetion to the Qur’an*, (Edinburg, 1970), 34.

²⁹ Akt. Mehdy Shaddel, “Qur’anic ummi: genealogy, ethnicity, and the foundation of a new community”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 43 (2016), 5.

³⁰ Günther, “Muhammed, The Illiterate Prophet”, 15-16.

4. Şîî Müfessirlerin Yorumları

Sünnî müfessirler arasındaki yaygın algıya göre Hz. Peygamber risalet görevini deruhte ettikten uzun yıllar sonra, bir miktar öğrenmiş olmakla birlikte, hiçbir zaman okur-yazar denilecek düzeyde okuma-yazma bilmemektedir. Böylece Hz. Peygamber'in Arap edebiyatının en üstün eserlerini geride bırakan Kur'ân gibi bir kelâmı ortaya koyması muhal olmaktadır. Dolayısıyla bu tür bir şaheserin okuma yazması olmayan biri tarafından ortaya konulmuş olmasının imkânsızlığı, söz konusu kelâmın ilahî kaynaklı olduğuna delalet etmektedir. Nitekim Sünnî müfessirler Hz. Peygamber'in ümmiliğinin gerçekte onun nübüvvetinin ispatı mahiyetinde bir argüman olarak kullanmışlardır. Fakat ümmilik kavramı ilk dönem Şîî tefsir literatüründe farklı şekillerde algılanmış ve Şîî müfessirler tarafından söz konusu kavrama farklı anlamlar yüklenmiştir.

İlk dönem Şîî tefsir geleneğinde ahbarîler olarak isimlendirilen ekolün önde gelen müfessirlerinden Ayyâşî (öl. 320/932) ümmî kavramının yer aldığı el-A'raf 7/157 ayetini yorumlarken, kelimenin "Mekke'ye mensup olan" yani Mekkeli anlamını ifade ettiğini söylemiştir. Nitekim Kur'ân'da yer alan *Ümmü'l-Kurâ* kelimesinin Mekke anlamına gelmesi hasebiyle Hz. Peygamber de mezkûr ayette bu vasıfla³¹ nitelendirilmiştir. Fakat Ayyâşî'nin tefsiri tam olarak günümüze ulaşmadığı için diğer ayetlerde yer alan ümmî kelimesi hakkındaki yorumlarına maalesef rastlayamadık. Buna rağmen onun, Hz. Peygamber'in ümmiliği ile kast edilenin "Mekkelilik" olduğunu vurgulaması açıktır. Aynı ekolün başka bir mümessili olarak kabul edilen Kummi'ye (öl. 329/941) göre ise *ümmiyyûn* kelimesi ile "kendilerine herhangi semavî kitap inzâl edilmeyenler" kastedilmiştir. Ayrıca *ümmiyyûn* kelimesi ile kastedilenlerin yazmayı bildiklerini, fakat kendilerine peygamber gelmediğinden dolayı "*ümmiyyûn*" vasfıyla nitelendirildiklerini ifade etmiştir.³² Müfessir, Âl-i İmran 3/75 âyetindeki "ümmî" kavramının da "kendilerine herhangi bir semavî kitap inzâl edilmeyenler" anlamına geldiğini söylemiştir.³³ Ahbarî ekolün ılımlı mümessili Şeyh Sadûk (öl. 381/991) da söz konusu kavramın "Ummu'l-l-

³¹ Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mesud Ayyâşî, *Tefsiru'l-Ayyâşî*, thk. Hâşim Resuli Muhallatî, (Beyrût, 1991), 2: 34.

³² Ali b. İbrahim Kummi, *Tefsiru'l-Kummi*, thk. Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, (y.y., ts.), 2: 348.

³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5: 510-513.

Kurâ” anlamına geldiğini ve ümmî kavramı ile Ehl-i Mekte’nin kast edilmiş olduğunu ihtiva eden rivayet nakleder. Bunun yanı sıra Şeyh Sadûk’a göre Hz. Peygamber iyi düzeyde okuma-yazma biliyordu.³⁴

Rivayet yönteminin hâkim olduğu erken dönem Şîî tefsir literatüründe “ümmî” kavramı “Mekkelî” anlamında kullanılmaktadır. Yine bu dönemde Şîî müfessirler Hz. Peygamber’in çok iyi düzeyde okuma-yazma bildiğini savunmuşlardır. Ancak ilerleyen dönemlerde özellikle de usulî tefsir geleneğinin önemli simalarından Ebû Cafer et-Tûsî ile birlikte bu görüşlerde bir değişim yaşanmış, Sünnî müfessirlerinin yorumlarına benzer yorumlar ağırlık kazanmaya başlamıştır. Örneğin Tûsî (öl. 460/1039) el-Bakara 2/78 âyetinin tefsirinde, ümmî kelimesinin “*iyi düzeyde okuma-yazma bilmeyen*” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu görüşe göre *ümme* kavramından istikak eden *ümmyyûn* kelimesi yazı ve hesap bilmeyen bir toplum için kullanılmaktadır. Müfessir “*okuma-yazma bilmeyen kimsenin annesinden doğduğu gibi kalmış olduğu için, anne anlamına gelen ümm kelimesine nispet edildiği ve ümmî kelimesi ile de bu vasfın ifade edildiği*” şeklindeki görüşe de yer vermiştir. Diğer taraftan Tûsî, ümmî kelimesinin ümmet kavramından türediği ve anlamının “kendilerine kitap inzâl edilmemiş kimseler” olduğu şeklindeki diğer görüşü de Ebû Ubeyde’nin görüşü olarak zikretmiş, aynı çerçevede İbn Abbas’tan aktardığı bir rivayet üzerinden bu kelimeyi “Allah’ın kendilerine gönderdiği peygamberi ve ona inzâl ettiği semavî kitabı tasdik etmeyen toplum” şeklinde açıklamıştır. Buna karşılık kendisi âyetin bağlamına daha uygun olan görüşün ilk görüş olduğunu söylemiş, yani ümmî kelimesinin “okuma-yazma bilmeyen” anlamına geldiği görüşü savunmuştur.³⁵ Müfessir Al-i İmrân 3/20 âyetinde yer alan “*ümmyyûn*” kelimesinin, kendilerine ilahi bir kitap inzâl edilmeyenler olduğunu İbn Abbas’ın rivayeti olarak nakletmiş, bunların ise ehl-i tevile göre müşrik Araplar olduğunu söylemiştir. Ayrıca ümmî peygamber kavramının ise *yazma*’sı olmayan olduğunu söylemiştir.³⁶ Tûsî, el-A‘raf 7/157 âyetinde; Hz. Peygamber’in ümmî olarak nitelendirilmesi hakkında birkaç görüş olduğunu, bunlardan birine göre, ümmî ümmete mensup olduğu için, diğeri Hz. Peygamber okuma-yazma bilmediği için

³⁴ Ebu Cafer İbn Babeveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *İlelu’ş-şerâi*, (Necef, 1966), 124-125.

³⁵ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur‘ân*, (Beyrut: y.y., ts.), 1: 317-318.

³⁶ Tûsî, *Tibyân*, 2: 421.

ona ümmî denildiğini, diğerine göre ise onun böyle nitelenmesinin sebebinin Mekkeli, yani “Ümmü’l-Kurâ”lı olması olduğunu belirtmiştir. Başka bir görüşe göre ise Araplara nispet edildiği ve Arapların da yazma bilmediği için bu sıfatla nitelendirildiğini söylemiştir.³⁷ Tûsî bu ayetlerle ilgili farklı rivayet ve yorumlara yer vermekle birlikte yine tercihinin Sünnî müfessirlerin ağırlıklı olarak benimsedikleri “okuma-yazma bilmeyen kimse”den yana kullanmıştır. Fakat el-Cum’a 62/2 âyetinde de, Mücahid ve Katade’ye göre *ümmiyyûn* kavramıyla kastedilenlerin Araplar olduğu Tûsî’ye göre açık ve nettir. Başka bir görüşe göre ise *ümmiyyûn* Mekke ehlidir. Ayrıca ona göre gönderilen peygamberlerin Araplardan olması ehl-i kitab’ın karşı çıkmalarındaki ciddi etkenlerden biridir. Onların Ümmü’l-Kurâ’lı yani Mekkeli olmalarından dolayı bu vasıfla nitelendirilmişlerdir ve bu da onların iyi düzeyde yazar olmadıklarından kaynaklanmaktadır.³⁸ Ayrıca Tûsî dikkat çekecek bir şekilde kelimenin ilk dönemde her ne kadar “Mekkeli” anlamında anlaşılan rivayetleri nakletmiş veya bu yorumlara yer vermiş olsa da sonuç itibarıyla konunun bağlantı noktası olarak “okuma yazma bilmeme” ya da en azından “yazma bilmeyen kimse” olarak anlaşıldığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Usulî ekolün diğer mümessili olan Tabersî de (öl. 548/1153) selefi Tûsî’nin izini sürdürerek, el-Bakara 2/78 ayetindeki “*ümmiyyûn*”un “*iyi yazı yazamayanlar*” olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Müfessir el-Cum’a 62/2 ayetinde yer alan “*ümmiyyûn*” kavramının ise *Araplar* anlamına geldiğini savunur. Nitekim Mücahid ve Katade’ye göre kelimenin bu anlamının arkasında okuma yazma bilmeyen ve kendilerine peygamber gönderilmemiş olan “Arap toplumu” kastedilmiştir. Bunların Ehl-i Mekke olduğunu ve bunun nedenin de Mekke’nin Kur’ân’da “ümmü’l-kurâ” olarak isimlendirildiğine bağlayan rivayeti de nakletmiştir.⁴⁰

Bu yorumların veya ahbarî rivayetlerin daha sonraki dönemlerde ilgi çekici şekilde değişimi söz konusudur. İlk dönem ahbarî/usululîlik geleneğinden farklı olarak ikinci ahbarî dönemin müfessirleri her iki geleneğin/ekolün görüşlerini cem etme girişiminde bulunmuşlardır.

³⁷ Tûsî, *Tibyan*, 4: 559.

³⁸ Tûsî, *Tibyan*, 10: 4-5.

³⁹ Ebû Ali Emînüddîn Fazl b. Hasen b. Fazl et-Tabersî, *Mecme’u’l-beyân fî tefsiri’l-Kur’ân*, thk. Hâşim Resuli Muhallatî (Beyrut: Muessesetu’l-tarihi’l-arabî, 1429/2008), 2: 142.

⁴⁰ Tabersî, *Mecme’u’l-beyân*, 10: 5.

Örneğin Kâşânî (öl. 1091/1680) *ümmiyyûn* ifadeleri ile kast edilenlerin kitabı okumayı ve yazmayı bilmeyenler olduğunu, kelimenin “ana” anlamındaki “umm” kavramından istikak ettiğini ve dolayısıyla annesinden doğduğu gibi okuma ve yazma bilmeyenler anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴¹ Al-i İmran suresinde yer alan ve “*ümmiyyûn*” olarak nitelendirilenlerin ise Arap müşrikleri gibi kendilerine ait semavi kitaba sahip olmayanlar olduğunu söylemiştir.⁴² Fakat Kaşânî de selefleri gibi özellikle Küleynî ve Ayyaşî’nin eserlerinde de yer alan görüşü, yani ümmî kelimesinin Mekke’li anlamına geldiği görüşünü benimser.⁴³ Bahrânî’nin (öl. 1109/1698) “*ümmiyyûn*” ile kastedilenlerin okuma ve yazma bilmeyenler olduğunu ve kelimenin ana anlamındaki “ümm” kökünden türediğini söylemiştir.⁴⁴ Fakat müfessir el-A’raf 7/157 ayetinde Hz. Peygamber’in ümmiliğine vurgu yapan ifadenin genellikle ahbârî müfessirlerin yaptığı “Mekkeli” yorumuna ilişkin rivayeti tercih etmiştir. Nitekim el-Cum’a 62/2 ayeti konusunda da Bahrânî de Hz. Peygamber’in okuma-yazma bildiğini, fakat ümmilikle kast olunan anlamın Mekke ehline mensup olması olarak anlaşıldığını savunmuştur.⁴⁵ Nerdeyse Ahbârî tefsirlerin tamamında el-A’raf 7/157 ayetinde yer alan ümmî kavramı konusunda Ayyaşî’den nakledilen söz konusu rivayet ağırlık kazanmıştır.⁴⁶ Bu iki farklı dönemin aynı ekolü içerisinde yer alan ikinci dönem müfessirleri seleflerinin Hz. Peygamber’in *okuma-yazma bildiği* konusundaki görüşlerine itibar etmemişlerdir. Son dönem Şîî tefsir geleneğinin önemli simalarından olan Tabatabâî (öl. 1980) ümmî kelimesinin okur-yazar olmayan anlamında yorumlamıştır.⁴⁷ Yine el-A’raf 7/157-158 ayetlerinde yer alan *ümmî* kelimeleri de okur-yazar olmayan anlamında kullanılmıştır.⁴⁸

⁴¹ Molla Muhsin Muhammed b. Murtaza b. Mahmûd Feyz-i Kâşânî, *Tefsîru’s-Sâfi*, tsh. Hüseyin A’lemî, (Beyrût, 1982), 1: 146.

⁴² Kaşânî, *Sâfi*, 1: 323.

⁴³ Kaşânî, *Sâfi*, 2: 242.

⁴⁴ Seyyid Haşim Bahrânî, *el-Burhan fî tefsîri’l-Kur’ân*, (Beyrût: Muessesetu’l-‘Alemlî li’l-Matbuat, 1427/2006), 1: 257.

⁴⁵ Bahrânî, *Burhân*, 8: 6.

⁴⁶ Bahrânî, *Burhân*, 3: 223.

⁴⁷ Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *el-Mîzân fî tefsîri’l-Kur’ân*, (Beyrut: y.y., 1973), 1: 215 vd.

⁴⁸ Tabatabâî, *Mîzân*, 8: 278.

Sonuç

İlk dönem rivayet tefsir geleneğinin hâkim olduğu Şîi muhitte “ümmî” kavramı “Mekke’li” olarak anlaşılır. Bu dönemde kimi Şîi bilginler Hz. Peygamber’in çok iyi düzeyde okuma-yazma bildiğini de savunmuşlardır. Fakat ilerleyen dönemlerde özellikle de usulî tefsir geleneğinin önemli simalarından Ebû Cafer et-Tûsî ile birlikte bu görüşlerde bir değişim yaşanmış, sünni yoruma benzer yorumlar ağırlık kazanmaya başlamıştır. Tûsî el-Bakara 2/78 âyetinde geçen ümmî kelimesini açıklarken, bu kelimenin “*iyi düzeyde okuma-yazma bilmeyen*” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Sonradan ahbarî dönem müfessirleri bu iki görüşü uzlaştırma yoluna gidecek; Hz. Peygamber’in okuma-yazma bilmediğini kabul etmekle birlikte yukarıda incelenen ayetlerde ümmî kelimesinin “Mekkeli” anlamına geldiğini savunacaklardır. Tabatabâî tamamen Sünnî yorumu tercih etmekle kalmamış tefsirinde bunu ayrıntılı şekilde savunmuştur. İki ekol arasındaki temel fark –hatta aynı ekol içerisindeki yani birinci dönem ahbarî ekol ile ikinci dönem ahbarî ekol arasındaki temel fark- ilk dönem ahbarî ekole mensup müfessirlerin Hz. Peygamber’in okuma/yazma bildiğini savunmuş olmalarıdır. Bunun arkasında yatan nedenlerin başında ilk dönem ahbarî ekole mensup müfessirlerin Kur’an konusundaki görüşleri yer almış olmaktadır. Bu dönemde Şîi tefsir geleneği içerisinde Kur’an metninin tahrif edilmiş olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Daha sonra Şeyh Sadûk’la birlikte başlayan ılımlaşma dönemi ile birlikte –Şeyh Sadûk her ne kadar Hz. Peygamber’in okuma-yazma bildiğini söylese de Kur’an metninin tahrif edildiğini savunan ya da ima eden görüşleri sert bir dille eleştirmiştir- Hz. Peygamber’in “yazma-okuma” bildiği yönündeki görüşte belirli bir dönüşüm yaşanmıştır.

İlk dönem müfessirlerinin Hz. Peygamber’in okuma yazma bildiği konusundaki görüşlerinin nedenlerini verilere dayalı olarak tespit etme imkânı bulunmasa da, bu kapsamda Hz. Peygamber’in ve imamların masumiyeti konusundaki Şîi düşüncenin etkili olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir. Şia keliminde ağırlıklı görüşe göre sadece Hz. Peygamber değil aynı zamanda on iki imam da bütün bilgileri Allah’tan vahiy yoluyla aldıkları için okuma-yazmayı da bu şekilde almış olabilirler. Diğer taraftan okuma-yazma bilmemenin yetkinsizlik (kemalden yoksunluk) olarak düşünülmüş ve ismet inancıyla bağdaştırılmamış olması

da muhtemeldir. Daha ileri ve spesifik çalışmalar bu ihtimalleri aydınlatma ya da eleme konusunda yardımcı olacak veriler sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Ayyâşî, Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mes'ud. *Tefsiru'l-Ayyâşî*. Thk. Hâşim Resuli Muhallatî, 2 cilt. Beyrut: y.y., 1991.
- Bahrânî, Seyyid Haşim. *el-Burban fî tefsiri'l-Kur'an*. 10 cilt. Beyrût: Muessesetu'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1427/2006.
- Bedevî, Abdurrahman. *Difâ'un 'ani'l-Kur'an zıdde münteqidîbi*. Arapçası, Kemal Câdullah, y.y., ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Camiu's-sabih*. Thk. Takıyyüddin en-Nedvî, 15 cilt. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1432/2011.
- Ebu Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ. *Mecâzu'l-Kur'an*. Thk. Fuad Sezgin, 2 cilt. Kahire: y.y., ts.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbu'l-luğâ*. Thk. İbrahim el-Abyarî. 15: 630-641. 17 cilt. Kahire: ed-Daru'l-Misriyye, 1384/1964.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: y.y., 1992.
- Goldfeld, İsaiah. "The Illiterate Prophet (Nabî Ummî): An Inquiry into the development of a dogma in İslamic tradition" *Der İslam*, 57 (1980), 58-67.
- Günther, Sebastian. Muhammed, "The Illiterate Prophet: An İslamic Creed in the Qur'an and Qur'anic Exegesis", *Journal of Qur'anic Studies*, 4/1 (2002), 1-26.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğâ*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. 1: 21-31. 6 cilt. Beyrut: y.y., ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânu'l-'arab*. Thk. Muhammed Abdulvehhab. 1: 214-221. 18 cilt. Kahire: y.y., ts.
- İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağib. *Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'an*. 32-34. Beyrut: y.y., 2005.
- Kâşânî, Molla Muhsin Muhammed b. Murtaza b. Mahmûd Feyz-i Kâşânî. *Tefsiru's-Sâfi*. Tsh. Hüseyin A'lemî. 5 cilt. Beyrut: y.y., 1982.

Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsiru'l-Kummî*. Thk. Tayyib el-Musevî el-Cezâirî. 2 cilt. y.y., ts.

L. Caetani. *İslam Tarihi*. Çev. Hüseyin Cahid Yalçın. İstanbul: y.y., 1926.

Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. Thk. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu ve diğ. 18 cilt. İstanbul: Mizan Yay., 2005-2011.

Montgomery, Watt. *Intodocion To The Quran*. Edinburg: y.y., 1970.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac. *Sahib-i Muslim*. Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 2 cilt. y.y., 1421/2000.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 cilt. Beyrut: y.y., 1981.

Shaddel, Mehdy. "Qur'anic ummî: genealogy, ethnicity, and the foundation of a new community", *Jerusalem Studies in Arabic and İslam*, 43 (2016), 1-60.

Şeyh Sadûk, Ebu Cafer İbn Babeveyh el-Kummî. *İlelu's-serâi*. Necef: y.y., 1966.

Tabatabâi, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'an*. 22 cilt. Beyrut: y.y., 1973.

Taberî, Muhammed İbn Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'an*. Thk. A. Türkî. 25 cilt. Kahire: y.y., 2001.

Tabersî, Ebû Ali Eminüddin Fazl b. Hasen b. Fazl. *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Hâşim Resulî Muhallatî. 10 cilt. Beyrut: y.y., 2008.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. 'Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'an*. 10 cilt. Beyrut: y.y., ts.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhu*. Thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1408/1988.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. 'Umar. *el-Keşşâf 'an hakaiki gâvâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: y.y., 1995.